

УДК 311.312:373

Яровенко Т.С.*кандидат економічних наук,
докторант, доцент кафедри статистики, обліку та економічної інформатики
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара***СТАТИСТИЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНЮВАННЯ СТАНУ
ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

У статті за допомогою методів статистичного аналізу досліджено основні тенденції, що спостерігаються у системі освіти України. Виявлено основні проблеми та зазначено пріоритети розвитку певних рівнів освіти у відповідності до загальної національної стратегії розвитку.

Ключові слова: система освіти, стан, розвиток, тенденції, навчальні заклади, рівні освітньої системи.

Яровенко Т.С. СТАТИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНИВАНИЯ СОСТОЯНИЯ И РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье с помощью методов статистического анализа исследованы основные тенденции, наблюдаемые в системе образования Украины. Выявлены основные проблемы и определены приоритеты развития определенных уровней образования в соответствии с общенациональной стратегией развития.

Ключевые слова: система образования, состояние, развитие, тенденции, учебные заведения, уровни образовательной системы.

Yarovenko T.S. STATISTICAL ASPECTS OF EVALUATION OF CONDITION AND DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL SYSTEM IN UKRAINE

The article by the methods of statistical analysis to study the main trends observed in the education system in Ukraine. The main problems identified and priorities for the development of certain levels of education in accordance with the national development strategy.

Keywords: educational system, condition, development, tendencies, educational institution, levels of educational system.

Постановка проблеми. Незважаючи на відкритість сучасного освітнього простору та розвиток освіти як галузі в умовах демократизації, сучасний стан освітньої сфери характеризується як глибока системна «криза освіти» (Ф. Кумбс, 1968 р. [1]), що викликана переходом суспільства з індустріального до постіндустріального стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, сучасним аспектам моніторингу освітньої сфери приділяли увагу такі вчені, як Т. Алексєєнко, В. Аніщенко, Г. Балл [2], Н. Мельник [3], В. Панасюк [4] та ін. Провідні дослідники, зокрема Ж. Аллак, П. Кононенко, В. Пилипенко, В. Полохало, П. Семиволос, С. Ніколаєнко, Б. Чижевський, П. Цегольник, О. Чешкова, А. Ярошенко, В. Громовий, О. Габович, Б. Шпак та багато інших, наголошують на наявності кризового становища національної та світової освіти.

Ця проблема є вельми актуальною для вітчизняної освітньої сфери, адже вона унаслідувала як здобутки, так і невирішені проблеми радянської освітньої системи та в умовах сучасної глобалізації переймає світові кризові тенденції. Крім того, кризові явища в економіці та політиці України негативно позначаються на системі освіти та якості наданих освітніх послуг.

Постановка завдання. Метою запропонованого дослідження є статистичний аналіз стану системи освіти України [7], виявлення особливостей та тенденцій її розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На час проголошення незалежності Україна успадкувала достатньо розвинену систему освіти [5, с. 4]. Отже, за кількісними показниками мережа навчальних закладів новоствореної України відповідала показникам більшості розвинених країн світу.

Система освіти є єдиним комплексом послідовно пов'язаних між собою ланок, тому дослідження особливостей і тенденцій її розвитку доцільно проводити у відповідності до освітніх рівнів: дошкільна, загальна середня, позашкільна, професійно-технічна, вища та післядипломна освіта.

Головним чинником зміни кількості дошкільних навчальних закладів та загальної чисельності місць у них є чисельність новонароджених (коефіцієнт кореляції складає 0,94).

Під час аналізу дошкільної освіти розбіємо період після 1990 р. умовно на два етапи: перший етап охоплює 1990–2004 рр., другий – 2004–2013 рр. Перший етап – найбільш важкий період, що характеризується стійкою негативною динамікою зменшення кількості дошкільних навчальних закладів, чисельності дітей в них, недовантаженням існуючих закладів (у 1997–1998 рр. до 49–51%). Основною причиною цього стало суттєве зменшення кількості новонароджених через складну соціально-економічну ситуацію у країні. Другий етап характеризується стабілізацією ситуації. Зокрема, за останнє десятиріччя негативну тенденцію зниження народжуваності було змінено (але й досі не досягнуто рівня 1991 р.), а впровадження активних дій щодо розвитку дошкільної освіти на загальнодержавному та регіональних рівнях поступово змінює тенденцію на збільшення цих показників протягом 2004–2013 років.

Динаміка охоплення дітей навчанням у дошкільних навчальних закладах, як свідчать результати дослідження, не є результатом збільшення кількості закладів такого типу. Починаючи з 2010 р. вплив на цей показник спричинило внесення змін у Закон України «Про дошкільну освіту» [9], яким встановлюється, що дитина може отримувати дошкільну освіту в сім'ї лише до досягнення 5-річного віку, а держава повинна забезпечувати обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку. Крім того, дотримання законодавчо встановлених пріоритетів розвитку дошкільної освіти позитивно відбилося на відповідних показниках: поступовому збільшенню частки дітей, охоплених навчанням у дошкільних навчальних закладах (найбільший рівень 2013 р. – 62% проти найнижчого рівня 38% у 1997–1998 рр.), та зміни негативною тенденції у кількості дошкільних навчальних закладів. Але, незва-

жаючи на це, кількість створених закладів й досі залишається незадовільною, про що свідчить переважаєння закладів (у 2012 та 2013 рр. на 16%).

Динаміка кількості закладів, що не працювали протягом 2010–2013 рр., свідчить про покращення ситуації: збільшення кількості закладів, що перебувають у процесі капітального ремонту, зниження кількості закладів, що були непридатними для цільового використання. Але, як свідчить досвід, така динаміка не є задовільною для скоршого відновлення мережі дошкільних навчальних закладів, а стовідсоткове охоплення обов'язковою дошкільною освітою дітей старшого дошкільного віку не може бути досягнуто за таких умов.

Створення додаткових дошкільних закладів є запорукою розвитку наступного рівня освітньої системи – майбутніх школярів. За період 1990–2013 рр. кількість загальноосвітніх навчальних закладів та чисельність учнів у них мали тенденцію до зменшення, спостерігається пропорційна залежність між цими показниками (коефіцієнт кореляції 0,9).

На рівні загальної середньої освіти можна виділити умовно три періоди: 1990–1995 рр. – падіння показників чисельності учнів, основною причиною чого є зниження чисельності дітей шкільного віку у зв'язку із низьким рівнем народжуваності протягом тривалого періоду; 1995–2002 рр. – значне підвищення цих показників через відновлення рівня народжуваності; 2002–2013 рр. – падіння чисельності учнів, незважаючи на відновлення позитивної тенденції народжуваності (яка й досі не досягла рівня 1990 р.). Причиною зменшення чисельності учнів, на нашу думку, є незадовільна якість освітніх послуг, які надаються загальноосвітніми закладами. Через це більшість учнів, отримуючи свідоцтво про базову загальну середню освіту, не продовжує навчання у загальноосвітніх закладах. Майже дві третини учнів професійно-технічних закладів одночасно з професією здобувають повну загальну середню освіту. Зменшення чисельності учнів призводить до зменшення середньої наповнюваності класів та шкіл, збільшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів з малою чисельністю учнів та, як наслідок, їх закриття.

Суттєвого зменшення зазнала й чисельність учнів у вечірніх (змінних) загальноосвітніх навчальних закладах, включаючи тих, хто навчався заочно, що свідчить про різке зниження попиту на освітні послуги цієї категорії.

Рівень якості навчання є результатом впливу багатьох факторів, але основними з них є чисельність та рівень професіоналізму педагогічного персоналу. Негативна тенденція (починаючи 1995–1996 рр.), зменшення чисельності вчителів загальноосвітніх шкіл й досі залишається є стійкою та тривалою.

Заклади приватної форми власності, що надають загальноосвітні послуги, не набули значного поширення та діяли лише у столиці та деяких великих містах (таких як Донецьк, Харків, Львів та Одеса). Приватні школи складають 0,01% від загальної кількості шкіл, а кількість їх учнів – лише 0,4% від загального контингенту учнів країни. Цей показник є досить низьким й у порівнянні з іншими країнами (наприклад, у Голландії – 70% приватних шкіл, Польщі – 20% у загальній середній освіті, 60% – у початковій, Німеччині – 14%, Швеції – 15%, Франції – 18%, США – 13%, Росії – 10%) [9].

Приватні школи почали виникати та розповсюджуватися з 1991 року, але з 2000 року відбувається скорочення кількості приватних шкіл по всій Україні, незважаючи на те, що 37% опитаних хотіли б на-

вчати своїх дітей у приватній школі, більше половини готові дофінансувати здобуття середньої освіти своїх дітей у них [9].

Причиною такої ситуації є незадовільний рівень якості освіти деяких приватних шкіл, певні проблеми з отриманням атестату про закінчення закладу державного зразка, жорсткий економічний тиск, відсутність фінансової підтримки навчальних закладів як пріоритетного напрямку з боку держави, маніпулювання умовами діяльності та громадською думкою через створення міфів.

Ситуація зі спеціалізованими школами та школами соціальної реабілітації є нестабільною. Залежність між чисельністю учнів та кількістю відповідних закладів є достатньо слабкою (коефіцієнт кореляції 0,6), що свідчить про недостатнє обґрунтування створення (ліквідації) таких закладів у відповідності до соціальних потреб суспільства.

За період 1990–2013 рр. кількість професійно-технічних навчальних закладів та чисельність учнів в них мають тенденцію до зменшення: кількість закладів зменшилася на 278 закладів у порівнянні з 1990 р. (на 22%) та на 287 закладів (23%) – у порівнянні з 1992 р. (максимальна кількість протягом аналізованого періоду); чисельність учнів знижено на 252 тис. осіб у 2013 р. (на 39%) у порівнянні з 1990 р.; чисельність прийнятих та підготовлених кваліфікованих працівників у професійно-технічних навчальних закладах також маю нестійку тенденцію до скорочення (в середньому на 40% у 2013 р. у порівнянні з 1990 р.). Таким чином, стан професійно-технічної освіти є незадовільним, такі освітні послуги втрачають попит, що вже сьогодні зумовлює дефіцит кваліфікованої робочої сили на ринку праці.

Загальна кількість вищих навчальних закладів має нестійку динаміку. Так, з 1990 р. (891 заклад) вона поступово збільшувалася до 1996–1997 рр. (максимальний рівень 1996–1997 рр. – 1064 заклади), де зазнала різкого зменшення на 12%; наступний період до 2003–2004 рр. характеризувався збільшенням кількості вищих освітніх установ. Сучасне падіння цього показника, яке триває з 2003–2004 рр., є стійкою тенденцією, а кількість вищих навчальних закладів й нині не досягає рівня 1990 р. Причому протилежні тенденції мають кількість вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації. Кількість останніх упродовж 1990–2009 рр. постійно збільшувалася, досягнувши піку у 2009–2010 рр. (350 закладів), а потім почала зменшуватися, що відбувається й сьогодні. Проте кількість навчальних закладів I–II рівнів акредитації збільшувалася з 1990 р. до 1996 р. (790 закладів); до 2001–2002 рр. зменшилася на 16%; до 2004–2005 рр. зазнала несуттєвого підвищення на 1%. Сучасна стійка тенденція зниження кількості закладів цього типу (з 2005 р. дотепер) свідчить про зниження інтересу абітурієнтів до освіти такого рівня. Отже, можливість навчання на платній основі, що зумовила скорочення конкурсу до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, все ж не здійснила суттєвого впливу на попит на навчання у закладах цього типу.

Такі тенденції пов'язані з наданням можливості створення вищих навчальних закладів приватної форми власності при проголошенні незалежності України, але створення нових закладів не передбачало обґрунтування їх кількості з позицій забезпечення абітурієнтами. Тому при досягненні піку розвитку вищій навчальній закладів зазначили певних проблем, зокрема недозавантаження, зростання конкуренції на ринку освітніх послуг тощо. Крім того, на ниніш-

не зменшення кількості ВНЗ суттєвий вплив спричинила й політика МОНУ щодо впорядкування системи ВНЗ, яке визнала велику кількість вищих навчальних закладів проблемою, що суперечить світовим стандартам.

Чисельність студентів у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації має тенденцію до зниження (із 739,2 до 358,6 тис. осіб), тоді як у закладах III–IV рівня акредитації вона зросла з 876,2 до 1954,8 тис. , що обумовлено кількістю навчальних закладів, підвищеним попитом на певні спеціальності та рейтингом певних ВНЗ.

У 2014 році мережа вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації налічує 803 заклади, з них державної форми власності – 415 закладів, комунальної форми власності – 221, приватної форми власності – 167. При цьому кількість ліцензованих недержавних вищих закладів освіти збільшилася на 21% у порівнянні з 2000 р., де функціонувало 138 закладів. Таким чином, найпопулярнішими серед абітурієнтів є державні навчальні заклади: тут здобувають освіту майже 82% студентів, у приватних – 8%, а в комунальних – 10%.

За Болонською конвенцією для студентства з'явилася можливість здобувати вищу освіту за різними освітньо-кваліфікаційними рівнями, що відповідає світовим стандартам, але серйозною проблемою залишається працевлаштування випускників ВНЗ.

Крім того, спадком національної системи вищої освіти є диспропорції у розміщенні закладів. Так, наприклад, чисельність студентів на 10 тис. населення в Харківській області була майже у 1,5 рази більша, ніж в Одеській, і в 4 рази — більше, ніж у Волинській.

До структури системи освіти також входить післядипломна освіта: аспірантура та докторантура. Протягом останніх років в Україні спостерігається певні тенденції у їх роботі: кількість установ, що здійснюють підготовку аспірантів, збільшилася з 496 у 2005–2006 рр. до 530 у 2010 році, але потім зазнала зниження до 521 закладу у 2012–2013 рр. У цілому динаміка кількості закладів, що мають аспірантури (збільшилася на 5%) та докторантури (збільшилася на 13%), має позитивну тенденцію.

Переважає більшість установ, що здійснюють підготовку аспірантів, підпорядковані шести міністерствам (відомствам): Національній академії наук та Міністерству освіти і науки (до 60% загальної кількості), Українській академії аграрних наук та Міністерству аграрної політики, Академії медичних наук та Міністерству охорони здоров'я.

З 1990 р. по 2011 рр. загальна динаміка чисельності аспірантів в Україні була позитивною, що є наслідком збільшення закладів, що мають аспірантуру, але за останні три роки зазнала падіння. У цілому кількість аспірантів збільшилася у 2,4 рази (з 13374 осіб у 1990 р. до 31482 осіб у 2013 р.). Чисельність докторантів збільшилася у 3,6 рази (з 503 осіб у 1991 р. до 1831 осіб у 2013 р.). Переважає більшість аспірантів та докторантів навчаються у науково-дослідних інститутах, ніж у вищих навчальних закладах. Із загальної чисельності аспірантів, які проходили навчання в аспірантурі, близько 80% навчалися за рахунок державного бюджету, докторантів – близько 90%.

Таким чином, за роки незалежності України суттєвих змін зазнала уся система навчальних закладів. Результати моніторингу свідчать, що освітня сфера зазнає суттєвого впливу реформ, спрямованих на її стабілізацію [6, 10].

По-перше, в цілому в країні спостерігається загальне поступове зниження кількості навчальних закладів (за 1990–2014 рр. на 17%), що не може характеризувати сферу освіти з позицій розвитку.

По-друге, проведений аналіз динаміки загальної чисельності осіб, що проходять навчання в цілому у закладах освіти у розрахунку на 10 тисяч населення України, свідчить про тенденцію щодо її зменшення за більшістю напрямів.

По-третє, незважаючи на розширення закладів приватної власності, домінуючими на ринку освіти все ж залишаються заклади державної та комунальної форм (у середньому до 80%). Така тенденція відповідає загальноєвропейській, хоча спостерігається зростання фінансування освіти за рахунок приватних джерел. За період 1990–2013 рр. мережа приватних навчальних закладів характеризувалася тенденціями розвитку лише вищих освітніх закладів, у той час як заклади приватної форми власності не набули значного поширення на інших рівнях. Крім того, вони є географічно зосередженими.

По-четверте, спостерігається тенденція до зменшення чисельності підготовлених кваліфікованих робітників та зростання кількості тих, які після закінчення професійно-технічного закладу продовжують навчання у вищих навчальних закладах.

По-п'яте, серед населення країни зростає престиж вищої освіти, про що свідчить збільшення кількості студентів у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації; продовжує збільшуватися кількість студентів, які навчаються на контрактній основі (за рахунок фізичних та юридичних осіб).

По-шосте, зростає і кількість бажаючих здобути певний науковий ступінь.

Крім того, стан і розвиток сфери освіти та окремих її рівнів, на нашу думку, характеризують певні співвідношення показників, зокрема:

- співвідношення чисельності осіб, які навчаються, до кількості навчальних закладів відповідних типів, що характеризує ступінь завантаженості освітніх закладів (покриття ліцензійного обсягу набору). Збільшення кількості навчальних закладів повинно бути обумовлене збільшенням чисельності осіб, що навчаються, це один з основних принципів розвитку сфери освіти. Але сучасна ситуація в Україні йому не відповідає. У закладах вищої освіти III–IV рівнів акредитації після зменшення цього показника до 1996–1997 рр., відбувається прискорений розвиток цього напрямку освіти (до 2007–2008 рр.), але негативна тенденція зменшення наповненості закладів (починаючи з 2008 р.) є актуальною й сьогодні. Так, у 1990–1991 н.р. цей показник сягав 5915 осіб у розрахунку на один заклад, то у 2013–2014 н.р. – 5304 (зниження на 10%). Аналогічний стан і в інших закладах: заклади вищої освіти I–III рівнів акредитації відчували зниження завантаженості на 33%, заклади професійно-технічної освіти – на 16%, загальноосвітні навчальні заклади – 30%. Заклади дошкільної освіти, хоча й мають тенденцію до збільшення завантаженості з 2001 р., але не досягають рівня 1990–1991 рр. на 10%. Основною причиною такої тенденції є відкриття невеликих дошкільних закладів із значно меншою кількістю місць, не спроектоване спеціалізоване будівництво дошкільних закладів, а пристосування наявних приміщень. Нестійкою є динаміка цього показника для аспірантур та докторантур, що не характеризує стан як прискорений розвиток;

- співвідношення чисельності осіб, що здобуває певний рівень освіти, та загальної чисельності населення (у розрахунку на 10 тис. населення), що ха-

рактизує рівень освіченості населення в Україні: чисельність дошкільнят, що відвідують дошкільні заклади освіти, після періоду спаду 1990–2002 рр. має тенденцію до збільшення, але не досягає рівня 1990 р. (є меншим на 31%); чисельність учнів загальноосвітніх шкіл є негативною (у 2013 р. їх менше на 33%, ніж у 1990 р.); чисельність учнів й слухачів ПТУ – менша на 26%, студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації – на 51% (відповідно).

Так, кількість студентів вищих закладів освіти у 1990 р. становила 170 на 10 тис. населення, що відповідало рівню таких країн, як Німеччина та Японія. Проте частка населення, яке отримало неповну, базову або повну вищу освіту, невпинно зростає (більш ніж у 2 рази перевищує показник 1990 р.), що, безперечно, є світовою тенденцією, але неконтрольоване масштабне збільшення фахівців з вищою освітою перенасичує сучасний ринок праці з певних спеціальностей, що не відповідає реальній потребі у них. Чисельність аспірантів та докторантів у відношенні до загальної чисельності населення зростає, що є позитивною тенденцією збільшення наукового рівня вітчизняного суспільства;

– співвідношення чисельності студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації до чисельності учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів та чисельності студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, що характеризує попит на відповідний рівень професійної освіти. Чисельність студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації протягом останніх восьми років в середньому перевищує чисельність учнів ПТУ у 4–5 разів, у студентів I–II рівнів акредитації – у 5–6 разів. Так, збільшення студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації відбувається на тлі зменшення чисельності учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів та чисельності студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, тобто збільшення підготовки у закладах цього типу відбувається за рахунок скорочення підготовки спеціалістів інших рівнів, що обумовлено соціально-економічним становищем в Україні, необґрунтованими вимогами роботодавців тощо. Така ситуація негативно впливає на посилення розриву між верствами населення, обумовлює знецінення дипломів про вищу освіту, невідповідність робочих місць кваліфікації фахівців.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, проведене статистичне дослідження стану та

розвитку освіти в Україні дає підставу зробити висновки про зростаючу невідповідність між поточним становищем в освітній сфері та вимогами часу щодо потреб її прискореного інноваційного розвитку. Докорінна зміна напрямку розвитку національної освіти вимагає виваженої комплексної державної стратегії, головним принципом якої є комплексне системне управління інвестиційними ресурсами навчальних закладів, що передбачає взаємозв'язок сфери освіти, науки, економіки та суспільства в цілому. Перспективою подальших досліджень у цьому напрямі є розробка та впровадження комплексного механізму інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку освіти на різних рівнях освітньої системи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кумбс, Ф.Г. Кризис образования в современном мире (системный анализ) / Ф.Г. Кумбс ; пер. с англ. ред. Г.Е. Скорова. – М. : Прогресс, 1970. – 261 с.
2. Біла книга національної освіти України / [Алексєєнко Т.Ф., Аніщенко В.М., Балл Г.О. та ін.] ; за заг. ред. акад. В.Г. Кременя ; НАПН України. – К. : Інформ. системи, 2010. – С. 194.
3. Мельник Н. Впроваджуємо моніторинг освіти [Електронний ресурс] / Н. Мельник. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/manage/monitoring/981/>.
4. Панасюк, В. Оцінка й оцінна діяльність в освіті та освітніх системах [Електронний ресурс] / В. Панасюк. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/manage/monitoring/1780/>.
5. Розвиток освіти в Україні (1992–1993 рр.): Доп. 44-ї сесії Міжнар. конф. з питань освіти (жовтень 1994). – К. : Міносвіти України, 1994. – 118 с.
6. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 № 344 / [Електронний ресурс] / Офіційний вісник України. – 2013. – № 50. – С. 18. – Ст. 1783. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>.
7. Офіційний сайт Державного комітету статистики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 № 2628-III / [Електронний ресурс] / Офіційний вісник України. – 2001. – № 31. – С. 56. – Ст. 1388. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2628-14/print1389965333423532>.
9. Парашенко, Л. Приватні школи в Україні: уверх сходами, які ведуть донизу [Електронний ресурс] // Л. Парашенко, В. Громовий / Освітня політика. Портал громадських експертів. – Режим доступу : <http://education-ua.org/ua/articles/143-privatni-shkoli-v-ukrajini-uverkh-skhodami-yaki-vedut-donizu>.
10. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 [Електронний ресурс] / Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – С. 11. – Ст. 860. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002/print1363267212303792>.